26

דוחן

הדוחן נזכר בתנ"ך פעם אחת, כאחד ממרכיבי הלחם שהצטווה יחזקאל להכין: "וְאַתָּה קַח לְךָ חִטִּין וּשְׂעֹרִים וּפוֹל וַעֲדָשִׁים וְדֹחַן וְכֻסְּמִים וְנָתַתָּה אוֹתָם בִּכְלִי אֶחָד וְעָשִׂיתָ אוֹתָם לְךָ לְלָחֶם" (יחזקאל ד ט). נזכר שלוש פעמים במשנה. בשניים מן האזכורים (שביעית ב ז, חלה א) הוא מובא בתוך קבוצה של זרעי מאכל: האורז והדוחן והפרגין והשומשמין - אשר עיסתם פטורה מהפרשת חלה, ובאזכור השלישי (ב"מ ג ז) - יחד עם מיני דגנים שונים: חיטה, שעורה וכוסמין וכן אורז וזרעי פשתן. הדוחן אינו נזכר בתוספתא, אך נזכר כמה פעמים במדרשי ההלכה (מכילתא פסחא ח; ספרא בהר א; ספרי במדבר קמו ועוד), ובתלמודים (ירושלמי פאה א ה"ד ועוד; בבלי ברכות לו ע"ב ועוד). באחד המקומות בבבלי (פסחים לה ע"א) נזכר הדוחן עם האורז כמינים שאין באין לידי חימוץ אלא לידי סירחון.

הזיהויים

דוחן תרבותי

▪ אחד מן המינים המכונים **דוחן** - שם של קבוצת צמחים ממשפחת הדגניים, המשמשים כמזון לאדם ומספוא לבהמות. זהו הזיהוי המרכזי לדוחן שבמשנה.[1] בין המינים שנמנים עם קבוצה זו, זוהה הדוחן בעיקר עם **הדוחן התרבותי** (*Panicum miliaceum*).[2] מוצאו כנראה במצרים ובאירופה הים-תיכונית, אם כי היום הוא גדל בכל העולם. בארץ גדל כצמח בר אקראי ונדיר, בקרקעות מושקות במרכז הארץ. שימש בעבר כמרכיב מזון חשוב, וגם כיום משמש להכנת דייסות ומרקים וכתוסף לקמח לאפיית לחם. אחרים זיהו אותו עם **דוחן הפנינה** (*Pennisetum glaucum*),[3] או עם מין הדומה בתכונותיו - **הזיפן האיטלקי** (*Setaria italica*).[4]

▪ **אורז תרבותי** (*Oryza sativa*) - זהו האורז המוכר לנו, אחד משלושת הגידולים

החקלאיים החשובים ביותר לאדם. זהו מין דגן גבוה, שמקורו במזרח אסיה. גדל על פי רוב בשדות מוצפים. זיהוי זה הוא תולדה של אפשרות היפוך בצמד אורז-דוחן (ראה לעיל ערך 'אורז' ולהלן בעיון), החל מן המהרי"ל. מצוטט אצל הבית יוסף, ט"ז, מגן אברהם, שולחן ערוך הרב ומשנה ברורה.[5]

אורז אסייתי

עיון

פעמיים, מתוך שלוש הפעמים שנזכר הדוחן במשנה, הוא נזכר **בצמוד לאורז**. המשותף לשניהם הוא היותם מין דגן נאכל, אשר בניגוד לחמשת מיני הדגן הנזכרים במשנה, לא ניתן להתפיחם ולייצר מהם לחם. בבבלי (פסחים לה ע"א) מושווים האורז והדוחן לחמשת מיני הדגן, ונפסק כי הם אינם מחמיצים, ועל כן גם לא מכינים מהם מצה. על ההיבט המדעי של ההשוואה - ע"ע 'אורז'.

כמעט כל הפרשנים זיהו את הדוחן **עם אחד המינים מקבוצת הדגנים הנקראת כך גם היום**. אומנם, בעברית כיום ישנם שני מובנים למילה 'דוחן': א. שמו המדעי העברי של הסוג הבוטני (*Panicum*). ב. שמם של כמה מיני דגני מאכל ומספוא המתאפיינים בשיבולים גבוהות וזרעים קטנים, וגדלים באזורים שחונים יחסית. לא כל המינים בקבוצה זו נמנים עם הסוג Panicum. למעשה, באירופה ובארצות הים התיכון זיהו בעיקר עם דוחן **תרבותי**, אך גם עם **זיפן איטלקי**. בתימן נפוץ דווקא דוחן **הפנינה**, ועל כן היו פרשנים מהאזור שנטו לזהות את הדוחן במין זה.

כאמור - פעמיים נזכר הדוחן במשנה בצמוד לאורז, ומתוך עיון בפרשנים עולה כי **את זיהוי הדוחן יש לבחון לאור זיהוי האורז** (ע"ע): באירופה נפוצה הייתה מסורת המזהה הן את האורז והן את הדוחן שבמשנה עם מיני דוחן (אצל רש"י האורז הינו 'מיל' והדוחן 'פנץ'/'פניל'), ויש לפרשם בתור מיני דוחן שונים. סביר לומר שמדובר בשני המינים שנזכרו לעיל כנפוצים באירופה, אף שאין בידינו כדי לזהות בוודאות את בידול המשמעות שבין שני השמות. מסורת מאוחרת יותר, המופיעה לראשונה אצל

המהרי"ל, הופכת את זיהוי הצמד אורז ודוחן, כך שהדוחן מזוהה עם *Oryza sativa*.

זיהויי החוקרים: לעף מזהה עם מין הדוחן *Setaria italica*.[6] פלדמן ופליקס מזהים עם *Panicum miliaceum*.[7]

הערות:

1. **רנאה"י** (שביעית ב כת"י לונ): אלדכ'ן > להלן רמב"ם, **מילון מהד' טובי; רש"י** (ברכות לז ע"א): פנץ; (ר"ה יג ע"ב): פניי"ל; (ב"מ מ ע"א): פניל > paniz,panil (צר. עתיקה)=panic (צר. [**דרמשטטר ובלונדהיים**, עמ' **106**, ע' **773**; **גודפרוי**, **צרפתית**, עמ' **370**]) =*Panicum* (**ניקולוב**, **מילון**, עמ' **774**); **ריבמ"ץ** (שביעית ב ז): מילייו > Miglio (איט.)=*Panicum* (**אוניברסיטת טרייסטה**); **רמב"ם** (שביעית ב ז עמ' **144**, וכן בחלה א ד): אלדכ'ן > دخن משמש כשמם של כמה מינים הנמנים עם תת משפחת Panicoideae (דוחניים) במשפחת הדגניים. נראה כי כאן הכוונה ל- *Panicum miliaceum* (**רמב"ם**, **רוזנר**, עמ' **59**, ע' **70**; **עיסא**, עמ' **133**, ע' **17**. גם מדברי הרמב"ם שם וגם אצל אבן אלביטאר משתמע כי ישנו יותר ממין אחד של دخن [**אבן אלביטאר**, **ג'אמע**, א, עמ' **367**] או ל- *Setaria italica* (**עיסא**, עמ' **168**, ע' **12**) הנפוצים גם באזור הים-תיכוני; **תוספות ברכות** (לז ע"א, ד"ה 'רש"י'): *רש"י פי' אורז מי"ל, ויש מפרשים ריז"ו, ולהאי פירוש יש לפרש דדוחן היינו מי"ל* > mil (צר. עתיקה)=millet (צר. [**דרמשטטר ובלונדהיים**, עמ' **98**, ע' **708**; **גריימס**, **צרפתית**, עמ' **415**]) =*Panicum* (**ניקולוב**, **מילון**, עמ' **740**); **ראבי"ה** (ח"א, מסכת ברכות סימן קב ד"ה 'פסק בהלכות'): *ודוחן הוא הנקרא היר"ז באשכנז* > Hirse (גר.)=*Panicum* (**ניקולוב**, **מילון**, עמ' **740**); **אור זרוע** (ח"א הלכות חלה סי' רטז): *[בשם ריבמ"ץ] מי"לא* > *לעיל תוס'*; **רד"ק** (יחזקאל ד ט): *ודוחן הוא שקורין לו בלע"ז מילי"ו* > *לעיל תוס'*; **רא"ש** (הלכות קטנות, מנחות, הלכות חלה סי' ב): *אורז ודוחן מיני קיטנית הן ובלע"ז מיי"ל ופנייי"ל* > *לעיל רש"י*; **ספר כלבו** (סימן כד, ד"ה 'ופת אורז'): *מי"ל* > *לעיל תוס'*; **שו"ת הריב"ש** (סימן תכ): *הפניצו, דוחן שמו בלשון רז"ל* > Panizo (ספ.)=*Panicum* (**אורוזקו**, **מילון**, עמ' **576**); **רע"ב** (שביעית ב ז): *מיל"יו* > *לעיל תוס'*; **בית יוסף** (אורח חיים סימן רח אות ח ד"ה 'ועל פת'): *והוי יודע שרש"י פירש בפרק כיצד מברכין (לז. ד"ה 'אורז') אורז מי"ל דוחן פני"ץ, והתוספות (לז. ד"ה 'רש"י') כתבו שיש מפרשים אורז ריי"ש ודוחן מי"ל*; **ט"ז** (אורח חיים סימן רח ס"ק יא): *ובפי' אורז ודוחן רש"י פי' בפ' כ"מ אורז מי"ל פי' בל"א הירז"ז וההתוס' כתבו י"מ אורז ריי"ז ודוחן מי"ל וסוגיין דעלמא כהאי פירושא כ"כ ב"י וכ"כ בלבוש ומהרי"ל כתוב דוחן הוא ריי"ז ואורז הוא הירז"ז* > להלן מהרי"ל; **כתב"ה** (דף לז ע"א): *דחן: דוחינה ת"י [=תרגום יונתן](מדבר טו יט) מין קטנית מיליום, פניקום* > *לעיל ריבמ"ץ*; **מגן אברהם** (סי' רח ס"ק ט): *האורז - ריי"ז, דוחן הירז"ז בל"א וי"מ אינפכא*; **ברכי יוסף** (אורח חיים סימן תסז ס"ק ז): *והדוחן הוא הנקרא מיג'ו* > miglio (איט.), mijo (ספ.)=*Panicum* (**פיאניג'יאני**, **אטימולוגיה** - http://etimo.it/?term=miglio, **26.6.23**); **מכה"מ** (ב"א ד' **20**, שביעית ב ועוד): *זורת* > زرت (פר.)= دخن (ער. [**דסוקי**, **מילון**, א, עמ' **1409**]) - *לעיל רמב"ם*; **תפא"י** (שביעית ב ז, סח ע"א): *הירזע* > *לעיל ראבי"ה*.
2. **המליצה** (ס"פ ד' **13**): ארזן וגאוורס > ارزن, گاورس (פר.)=*Panicum miliaceum* (**סטיינגאס**, עמ' **36**, **1073**; **אחונדוב**, עמ' **177**); וראה בהערה קודמת על שיטת הרמב"ם.
3. **מילון מהד' טובי** (עמ' **91**): דָכ'ן. *לעיל רמב"ם* > دخن=*Pennisetum glaucum* ('דוחן הפנינה'). זהו מין הדוחן הנפוץ בתימן.
4. ראה לעיל הערה 1 כאפשרות לזיהוי של הרמב"ם.
5. **ספר מהרי"ל** (**מנהגים**) (ליקוטים ד"ה '[לא] אורז'): *אורז ודוחן, אמר מהר"י סג"ל אורז הוא שקורין הירזן ודוחן*

שקורין ריי"ז ולא כיש אומר הברת אורז הוא משמע ריי"ז. וכן בפ' כיצד פרש"י: אורז פניץ, דוחן מילייו. ובא"ח כתב אורז ריי"ז, מ"מ קי"ל כראבי"י דפי' אורז הידזן > Reis (גר.)=*Oryza sativa* (**ניקולוב, מילון, עמ' 809**); **בית יוסף** (אורח חיים סימן רח אות ח ד"ה 'ועל פת'): *והוי יודע שרש"י פירש בפרק כיצד מברכין (לז. ד"ה אורז) אורז מי"ל דוחן פני"ץ, והתוספות (לז. ד"ה רש"י) כתבו שיש מפרשים אורז רי"ש ודוחן מי"ל;* **ט"ז** (אורח חיים סימן רח ס"ק יא): *ובפי' אורז ודוחן... ומהרי"ל כתוב דוחן הוא ריי"ז ואורז הוא היר"ז;* **שולחן ערוך הרב** *(לוח ברכת הנהנין פרק א סעיף י): מנהג העולם שמפרשים אורז ריי"ז דוחן היר"ז, אבל יש מפרשים אורז היר"ז דוחן ריי"ז;* **משנה ברורה** *(סימן רח ס"ק כה): האורז ריי"ז דוחן היר"ז בל"א (ב"י ולבוש) ויש מפרשים איפכא.*

6. **לעף, פלורה, ד, עמ' 70.**
7. **פלדמן, משנה, עמ' 44; פליקס, צומח, עמ' 46.** פליקס אינו שולל גם את זיהוי הדוחן עם *Sorghum vulgare*, אלא שמוסיף שנראה לו, בסופו של דבר, לזהות עם מין זה את 'פרגים' שבמשנה (ע"ע ושם בדברי רנאה"י פ"א).